

شک‌گرایی و نسبی‌گرایی

به کوشش ابراهیم دادجو

فهرست

- پیشگفتار ۱۵
- مقدمه ۱۹
- سیمای شک و یقین ۲۳
- چکیده ۲۵
- شک ۲۵
- یقین ۲۶
- گونه‌ها یا نمونه‌های شک ۲۶
- انواع یقین ۳۰
- ادوار و مراحل شکاکیت ۳۳
- کتابنامه ۴۱
- امکان معرفت در قرآن ۴۳
- چکیده ۴۵
- مقدمه ۴۵
- دلیل ۱: تعلیم اسما ۴۶
- دلیل ۲: خدا معلم است ۵۳
- مقدمه اول ۵۳
- مقدمه دوم ۶۲
- دلیل ۳: یقین ۶۵
- دلیل ۴: نفی شک و ریب ۶۸

- دلیل ۵: تقوا علم‌زاست..... ۷۲
- کتابنامه..... ۷۹
- بیرون شد ابن سینا از شک‌گرایی..... ۸۱**
- چکیده..... ۸۳
- مقدمه..... ۸۳
۱. شک‌گرایی نظری..... ۸۴
۲. شک‌گرایی در یقین معرفتی..... ۸۴
۳. مال‌بخولای شک‌گرایی..... ۸۶
۴. حوزه عمل و خروج از شک‌گرایی..... ۸۷
۵. شک‌گرایی: جمع ظن در مقام نظر با علم در مقام عمل..... ۹۰
۶. اصل عدم تناقض مبدأ هر واقعیتی است..... ۹۲
۷. اصل عدم تناقض حتی مبدأ هر تصور و مفهومی است..... ۹۷
۸. ناسازگاری جزمیت در عمل و شکاکیت در نظر..... ۱۰۰
۹. اصل عدم تناقض و گذر از شک..... ۱۰۳
۱۰. اصل عدم تناقض و حاکمیت آن حتی بر جزمیت شک شکاکت..... ۱۰۳
- نتیجه..... ۱۰۴
- کتابنامه..... ۱۰۵
۱. فارسی..... ۱۰۵
۲. عربی..... ۱۰۵
۳. لاتین..... ۱۰۶
- پاسخ‌های محقق طوسی به شک‌گرایی..... ۱۰۷**
- چکیده..... ۱۰۹
- درآمد..... ۱۱۰
۱. پذیرش وثاقت بدیهیات و اعتمادناپذیری محسوسات..... ۱۱۴
- ملاحظه تطبیقی..... ۱۱۸
- احتجاج بر خطاپذیری حس..... ۱۲۱
- وجه اول: خطاهای بینایی..... ۱۲۱
- وجه دوم: خطا در تشخیص بقا..... ۱۲۴

- ۱۲۵.....وجه سوم: خطا در جزم به رویاها.....
- ۱۲۵.....وجه چهارم: توهم در حالت بیداری.....
- ۱۲۶.....وجه پنجم: باز هم نوعی دیگر از خطای بینایی.....
- ۱۲۷.....استنتاج.....
- ۱۲۷.....ملاحظه تطبیقی.....
- ۱۲۹.....۲. انکار بدیهیات و اعتماد بر محسوسات.....
- ۱۳۰.....احتجاج اول.....
- ۱۳۱.....احتجاج دوم.....
- ۱۳۳.....ملاحظه تطبیقی.....
- ۱۴۲.....احتجاج سوم.....
- ۱۴۳.....احتجاج چهارم.....
- ۱۴۳.....احتجاج پنجم.....
- ۱۴۵.....استنتاج.....
- ۱۴۵.....۳. رد بدیهیات و محسوسات، هردو.....
- ۱۴۷.....خاتمه.....
- ۱۴۹.....کتابنامه.....
- ۱۴۹.....۱. فارسی.....
- ۱۴۹.....۲. لاتین.....
- ۱۵۳.....امام محمد غزالی و خردورزی و دین‌داری.....**
- ۱۵۵.....اشاره.....
- ۱۵۶.....مقدمه.....
- ۱۵۶.....۱. نگاهی به زندگی غزالی.....
- ۱۵۸.....۲. دلایل و مبانی نقدها.....
- ۱۶۰.....۳. اساس بحث و روش ما.....
- ۱۶۰.....بخش اول: غزالی در میدان خردورزی.....
- ۱۶۰.....مقدمه.....
- ۱۶۱.....۱. فردیت و استقلال.....
- ۱۶۳.....۲. پابندی به قواعد خردورزی.....

۱۶۴	فصل اول: شک‌غزالی
۱۶۴	مقدمه: ارجمندی شک
۱۶۶	۱. منشأ شک
۱۶۷	۲. گسترش شک
۱۶۸	۳. سرانجام شک
۱۷۷	فصل دوم: تفکر (عقاید و آرا)
۱۸۱	فصل سوم: نتیجه
۱۸۶	علل پیروزی و دوام اشعریت
۱۹۱	بخش دوم: غزالی و دین‌داری
۱۹۱	مقدمه
۱۹۲	فصل اول: زندگی غزالی و دو حرکت متضاد
۱۹۲	۱. همراهی با قدرت
۱۹۳	۲. انزوا و عزلت
۱۹۴	۲-۱. توطئهٔ رقیبان
۱۹۴	۲-۲. نوسان حمایت از طرف قدرت
۱۹۵	۲-۳. سرزنش وجدان
۱۹۶	۲-۴. تحقیر نیکان و پاکان روشن‌بین
۲۰۱	فصل دوم: غزالی و دین اسلام
۲۰۸	فصل سوم: غزالی و قدرت
۲۰۸	۱. نظر غزالی دربارهٔ خلافت عباسی و اموی
۲۱۱	۲. غزالی در برابر المستظهر
۲۱۳	۲-۱. برهان حقیقت خلافت المستظهر
۲۱۴	۲-۲. دفع اشکال از امامت مستظهر
۲۱۶	فصل چهارم: غزالی و مردم
۲۱۶	۱. غزالی و مردم عادی
۲۱۸	۲. غزالی و دگراندیشان
۲۲۱	فصل پنجم: ارزیابی
۲۲۵	کتابنامه

۲۲۵ ۱. فارسی
۲۲۸ ۲. لاتین
۲۳۱ برهان معناشناختی در رد شک گرای
۲۳۳ اشاره
۲۳۴ ۱. استدلال های شک گرایانه
۲۳۷ ۲. برون گرایی معناشناختی
۲۴۱ ۳. استدلال پاتنم علیه شک گرای
۲۴۴ ۴. انتقادات از برهان پاتنم علیه شک گرای
۲۴۷ ۵. برون گرایی درباره حالات ذهنی و معرفت اول شخص
۲۴۹ ۶ نتیجه گیری
۲۵۱ کتابنامه
۲۵۳ چرا نه شکاکیت؟
۲۵۵ اشاره
۲۵۵ مقدمه
۲۵۶ متن
۲۷۵ کتابنامه
۲۷۷ مسئله اذهان دیگر
۲۷۹ اشاره
۲۷۹ مقدمه
۲۸۱ ۱. تنهایی شک گرای
۲۸۵ ۲. چگونگی حل نشدن مسئله اذهان دیگر
۳۰۱ ۳. چگونگی حل مسئله اذهان دیگر
۳۰۴ ۴. اذهان دیگر و استدلال بهترین تبیین
۳۱۷ کتابنامه
۳۱۹ نقدی بر شکاکیت (دو نوع علم)
۳۲۱ اشاره
۳۲۳ متن
۳۴۷ کتابنامه

- نقد و بررسی شکاکیت معاصر و دیدگاه رابرت نوزیک..... ۳۴۹
- اشاره..... ۳۵۱
- خمرة نوزیک..... ۳۵۲
- معرفت و خمرة نوزیک (Nozick)..... ۳۶۴
- کتابنامه..... ۳۸۱
- بررسی پنج روایت از «نسبی‌گرایی شناختی»..... ۳۸۳
- اشاره..... ۳۸۵
- مسئله نسبی‌گرایی..... ۳۸۵
- نسبی‌گرایی در عقلانیت (Relativism about rationality)..... ۳۸۷
- نسبی‌گرایی در صدق (Relativism about truth)..... ۳۸۹
- نسبی‌گرایی معرفت‌شناختی (Epistemological relativism)..... ۳۹۱
- نسبی‌دانستن واقعیت (Relativism about reality)..... ۳۹۲
- نسبی‌گرایی مفهومی (Conceptual relativism)..... ۳۹۴
- نتیجه‌گیری..... ۳۹۷
- کتابنامه..... ۳۹۹
- نسبی‌گرایی پروتاگوراس و روایت‌های جدید آن..... ۴۰۱
- اشاره..... ۴۰۳
- مقدمه..... ۴۰۳
- نسبی‌گرایی پروتاگوراس و براهین تهافت..... ۴۰۴
- روایت‌های جدید نسبی‌گرایی معرفتی و اشکال تهافت..... ۴۰۸
- بررسی و نقد تلاش متأخران برای رد اشکال تهافت..... ۴۱۲
۱. هارولد براون..... ۴۱۲
۲. جک میلند و صدق نسبی..... ۴۱۴
- نقد دیدگاه میلند درباره صدق نسبی..... ۴۱۶
- صدق نسبی و مشکل تناقض ذاتی..... ۴۲۴
- ناتوانی نسبی‌گرایی..... ۴۲۶
- نسبی‌گرایی و استدلال..... ۴۲۸
- آیا سقراط در استدلال خود، دچار مصادره به مطلوب شده است؟..... ۴۳۱

- ۴۲۵..... کتابنامه
- ۴۲۷..... تفسیر غیر تاریخی افلاطون از قاعدهٔ انسان‌معیاری پروتاگوراس
- ۴۲۹..... اشاره.....
- ۴۲۹..... متن.....
- ۴۷۲..... کتابنامه
- ۴۷۵..... نسبیّت هستی‌شناختی.....
- ۴۷۷..... اشاره.....
- ۴۷۷..... متن.....
- ۵۰۵..... کتابنامه
- ۵۰۷..... تأملی بر نسبی‌گرایی معرفتی.....
- ۵۰۹..... اشاره.....
- ۵۱۱..... ۱. صدق - برای - من.....
- ۵۱۵..... ۲. باورهای کاذب و حقایق [= گزاره‌های صادق] کشف‌نشده (Undiscovered).....
- ۵۱۷..... ۳. آیا نسبی‌گرایی دچار تناقض است؟.....
- ۵۱۸..... ۴. بار دیگر انسجام (Coherence).....
- ۵۲۰..... ۵. چگونگی ممکن بودن عدم توافق.....
- ۵۲۱..... ۶. جمله‌های ما به چه ترتیب معنا می‌دهند؟.....
- ۵۲۳..... ۷. وجود نسبی‌گرایان: تضعیف نسبی‌گرایی.....
- ۵۲۵..... ۸. پرسش دشوار دیگر.....
- ۵۲۶..... ۹. مشکل بنیادی در نسبی‌گرایی.....
- ۵۲۸..... ۱۰. آیا همه چیز محصول کار ما است؟.....
- ۵۲۹..... ۱۱. آیا رنگ‌ها واقعیت دارند؟.....
- ۵۳۴..... ۱۲. سخنی بیشتر دربارهٔ واقعیت‌سازی (Constructing reality).....
- ۵۳۸..... ۱۳. شوربای کیهانی (cosmic porridge).....
- ۵۴۳..... کتابنامه
- ۵۴۴..... پیشنهادهایی برای مطالعه بیشتر.....

نگاه‌های نقادانه به «شاکله مفهومی» و رویکردهای نسبی‌گرایانه مبتنی

بر آن ۵۴۷

اشاره ۵۴۹

مقدمه ۵۴۹

شاکله‌های مفهومی و نسبی‌گرایی معرفتی ۵۴۹

مدل‌های شاکله مفهومی ۵۵۲

۱. مدل کانتی ۵۵۲

۲. مدل کواینی ۵۵۵

نگرش پلورالیستی به شاکله مفهومی: مدل کواینی و دیدگاه‌های تامس کوهن

..... ۵۵۸

۳. مدل نوکانتی: دیدگاه ویتگنشتاین ۵۶۳

نگاه‌های نقادانه ۵۶۷

۱. پوپر و نقد اسطوره چارچوب ۵۶۷

۲. دیویدسون و فهم‌ناپذیری شاکله‌های مفهومی ۵۷۱

۳. هاوارد سنکی و نقد نسبی‌گرایی مفهومی ۵۷۴

۴. دیدگاه‌های نقادانه هاروی سیگل: اشکال «خود-شکنی» ۵۷۵

کتابنامه ۵۷۹

تاریخچه نسبی‌گرایی در فلسفه علم ۵۸۱

اشاره ۵۸۳

متن ۵۸۳

کتابنامه ۶۰۹

۱. فارسی ۶۰۹

۲. لاتین ۶۱۰

عقلانیت، معرفت علمی و فلسفه علم تامس کوهن ۶۱۳

اشاره ۶۱۵

بیش‌درآمد ۶۱۵

عقلانیت و انواع آن ۶۱۷

معیار عقلانیت ۶۱۸

- نسبیت‌گرایی و انواع آن ۶۲۲
- نقد و ارزیابی ۶۲۵
- عقلانیت و معرفت علمی ۶۲۷
- فلسفه علم توصیفی ۶۲۹
۱. عدم تفکیک بین دانش‌های بشری ۶۳۶
۲. ابهام در عینیت معرفت علمی ۶۳۶
۳. التفات به عوامل بیرونی و نه درونی ۶۳۶
۴. قیاس‌ناپذیری ۶۳۷
۵. گزینش نظریه و پیشرفت علم ۶۳۹
- نقد و ارزیابی ۶۴۳
- کتابنامه ۶۵۱
۱. فارسی ۶۵۱
۲. لاتین ۶۵۱
- نسبی‌گرایی معرفتی و فلسفه علم: بررسی آرای کوهن ۶۵۳**
- اشاره ۶۵۵
- درآمد ۶۵۵
۱. آرای کوهن و نسبی‌گرایی ۶۵۸
- ۱-۱. پارادایم‌ها و علم عادی ۶۵۸
- ۱-۲. بی‌قاعدگی (anomaly) و بروز بحران در علم عادی ۶۶۲
- ۱-۳. قیاس‌ناپذیری پارادایم‌ها ۶۶۳
- ۱-۴. علم انقلابی ۶۶۶
۲. محور نگاه‌های نقادانه به آرای کوهن ۶۶۹
۳. ارزیابی پاسخ‌های اولیه کوهن ۶۷۰
۴. بررسی پاسخ‌های متأخر کوهن ۶۷۴
- کتابنامه ۶۸۳
- آنارشیسم معرفتی: رهاوردی از علم‌شناسی فایرابند ۶۸۵**
- اشاره ۶۸۷
۱. نقد فایرابند بر عقلانیت رایج ۶۸۸

- ۱-۱. علم به عنوان ایدئولوژی حاکم ۶۸۸
- ۱-۲. پارادایم عقلانیت علم ۶۸۹
- ۱-۳. عقلانیت به مثابه سنت ۶۹۱
- ۱-۴. عقلانیت تحمیل‌شده از طرق غیر معقول ۶۹۲
- ۱-۵. نقد عقلانیت «عقل‌گرایی انتقادی» ۶۹۴
- ۱-۶. نقد عقلانیت روش‌شناسی در علم ۶۹۷
- ۱-۷. انکار اتکای عقلانیت علم به نتایج آن ۶۹۸
۲. نظریه عقلانیت جایگزین ۶۹۹
- ۲-۱. رؤیای حقیقت و پندار تقرب به آن ۶۹۹
- ۲-۲. آزادی فردی، بدیل و رقیب حقیقت ۷۰۰
- ۲-۳. عقلانیت برتر و رهایی‌بخش ۷۰۲
- ۲-۴. اصل «همه چیز ممکن است» ۷۰۳
- ۲-۵. پیشرفت معرفت، حاصل ترک روش‌های معقول ۷۰۴
- ۲-۶. معقول‌سازی غیر معقول‌های عرفی ۷۰۶
۳. نقد عقلانیت فایرابند ۷۰۸
- ۳-۱. انگیزه‌های فایرابند ۷۰۸
- ۳-۲. «حقیقت»، قربانی اول ۷۰۹
- ۳-۳. نسبی‌گرایی عقلانی فایرابند ۷۱۱
- ۳-۴. بلاتکلیفی معرفت‌شناختی ۷۱۳
- ۳-۵. «معقولیت» نام مستعار «مقبولیت» ۷۱۵
- ۳-۶. سخنی در حسن نظریه فایرابند ۷۱۶
- کتابنامه ۷۱۹
- فهرست آیات ۷۲۱
- فهرست روایات ۷۲۷
- نمایه ۷۲۹
- نمایه موضوعی ۷۴۱

پیشگفتار

در پرتو پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و استقرار نظامی بر اساس ارزش‌های معنوی و احکام الهی در ایران، بار دیگر تفکر دینی به عنوان اندیشه‌ای امیدزا، حیات‌بخش و مترقی، در عرصه حیات انسان معاصر ظاهر گردید.

تجدید حیات اندیشه و حیانی و ارزش‌های معنوی، از سویی سبب بیداری و خودباوری ملت‌های مسلمان و احیای روح ستم‌ستیزی در آنان شد و از دیگر سو باعث نمایان‌تر شدن سست‌پایگی مسلک‌ها و مکاتب بشر پرداخته و نظام‌های استوار بر آنها گردید.

بایستگی تحقیق دقیق، جامع و منسجم، درباره زیرساخت‌های اندیشه دینی و نظامات اجتماعی مبتنی بر آن و ضرورت پرداخت علمی و روزآمد به حوادث واقعه فکری، به فراخور شرایط کنونی و درخور این رستخیز عظیم و نیز لزوم آسیب‌شناسی در حوزه فرهنگ ملی و باورداشت‌های دینی، به‌منظور تبیین عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و زدودن پیرایه‌های موهوم و موهون از ساحت قدسی دین، و صیانت از هویت فرهنگی و سلامت فکری اقشار تحصیل‌کرده و نسل جوان کشور، تأسیس نهاد علمی- پژوهشی و آموزشی محض و کارآمدی را فرض می‌نمود.

بدین‌منظور پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی که نهادی علمی و غیرانتفاعی است، در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد و در قالب چهار پژوهشکده

حکمت و دین‌پژوهی، نظام‌های اسلامی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی، دانشنامه‌نگاری دینی و همچنین مرکز پژوهش‌های جوان فعالیت می‌کند.

پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی، مشتمل بر شش گروه علمی با عنوان‌های «معرفت‌شناسی»، «فلسفه»، «عرفان»، «منطق فهم دین»، «قرآن‌پژوهی» و «کلام» است که برای تحقق هدف‌های زیر فعالیت می‌کند:

۱. بازپژوهی و بازبینی حکمت و کلام و معارف اسلامی؛
 ۲. تبیین و ساماندهی مناسب مباحث زیرساختی اندیشه دینی؛
 ۳. ایجاد بستر مناسب برای تعمق و پویایی و بالندگی اندیشه دینی؛
 ۴. پاسخ به شبهات القایی در قلمرو عقاید و کلام اسلامی؛
 ۵. نقد مکاتب و دیدگاه‌های معارض در حوزه زیرساخت‌های اندیشه دینی.
- در راستای تحقق اهداف فوق، هریک از گروه‌ها، پس از تهیه عنوان‌های مطالعاتی اساسی و اولویت‌گذاری و تهیه پیش‌طرح و تصویب آن در شورای علمی گروه، آن را به اعضای هیئت علمی خود یا محققان عرصه دین‌پژوهی، واگذار نموده و با نظارت بر روند اجرای تحقیق و تأیید نهایی، برای دسترسی عموم دانش‌پژوهان حوزه دین‌پژوهی، آن را به چاپ و نشر می‌رسانند.
- معرفت‌شناسی دانشی است که به مباحث مربوط به شناخت آدمی و حوزه‌های مرتبط با آن می‌پردازد. این دانش گرچه دارای سابقه‌ای طولانی است و دارای عمری به‌اندازه فکر بشری است، در عصر جدید و به‌خصوص در یکی دو قرن اخیر صورت دانش مستقلی را به خود گرفته است. در عصر حاضر دانش معرفت‌شناسی یکی از مهم‌ترین دانش‌هایی است که معرکه آرا است و اندیشمندان بزرگی را به‌سوی خود فراخوانده است. آن‌گاه که عالم غرب روی از مابعدالطبیعه برتافت و بحث از فکر آدمی و نحوه شناخت او را مهم‌ترین تکلیف خود دانست، معرفت‌شناسی صورت دانش مستقلی به خود گرفته بود. اکنون معرفت‌شناسی دانش مستقلی است و با حوزه‌های بسیاری در ارتباط است.

گروه معرفت‌شناسی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی تنها گروهی است

که در ایران اختصاصاً به حوزه معرفت‌شناسی می‌پردازد. نشریه علمی این گروه مجله «ذهن» است. این مجله که تا کنون بیش از پنجاه شماره آن منتشر شده، کوشیده است مقالات مهم و پرباری را در این عرصه در دسترس دانش‌پژوهان قرار دهد.

کتاب ذهن مجموعه مقالاتی است که کوشیده است مقالات همان مجله را به صورت موضوعی فراهم آورده و موضوعات مرتبط با هم را در مجلدات مختلفی در دسترس همگان قرار دهد. در حال حاضر، کتاب ذهن مشتمل بر شش جلد است و هر جلد آن به حوزه خاصی از معرفت‌شناسی اختصاص دارد. جلد نخست به «رنالیسم» یا «واقع‌گرایی»، جلد دوم به «علم حضوری و شهود»، جلد سوم به «علم و دین»، جلد چهارم به «نظریه‌های توجیه»، جلد پنجم به «شک‌گرایی و نسبی‌گرایی»، و جلد ششم به «فلسفه علم» پرداخته است.

در پایان بر خود فرض می‌دانیم از جناب حجت‌الاسلام احمد امامی که تدوین مقدمه کتاب را به عهده داشتند، از مدیر محترم گروه جناب آقای دکتر ابراهیم دادجو عضو هیئت علمی / دانشیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی که زحمت گردآوری اثر را عهده‌دار شدند و از سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی که مسئولیت آماده‌سازی، انتشار و توزیع آن را بر عهده داشتند، قدردانی و تشکر نموده و از خداوند منان توفیق روزافزون همه عزیزان را مسألت نماییم.

گروه معرفت‌شناسی

پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی

مقدمه

«شک‌گرایی و نسبی‌گرایی» عنوان این جلد از مجموعه «کتاب ذهن» است که حاوی مقالاتی در دو موضوع «شک‌گرایی» و «نسبی‌گرایی» در معرفت‌شناسی است. غالب این مقالات، پیش‌تر در شماره‌های گوناگون نشریه ذهن، منتشر شده‌اند و اکنون از به‌هم‌پیوستن این حلقه‌های پراکنده، سلسله‌ای منسجم از این آثار علمی ارزشمند در موضوع پیش‌گفته، پدید آمده است که پیشکش اندیشه‌ورزان و معرفت‌پژوهان محترم می‌شود.

شک‌گرایی در یک تعریف عام، دیدگاهی است که به نفی امکان شناخت معتقد است. انکار امکان دستیابی به معرفت، ممکن است ناظر به امکان حصول معرفت یقینی باشد، یا ناظر به موجه‌بودن معرفت یا معقولیت آن، یا ناظر به این سخن که اثبات معرفت، معقول‌تر از انکار آن نیست. مشکل اساسی در مسئله شکاکیت و نفی آن، این است که چگونه می‌توان از «یقین» به محتوای یک گزاره، به «صدق» آن رسید؟ بی‌گمان، یقین امری درونی و به روان و دستگاه‌های شناختی بیان‌کننده گزاره وابسته است و با واقعیت، صرف‌نظر از فرد دارای یقین، ارتباطی ندارد؛ لکن صدق، به محکی گزاره، و درحقیقت به جهان و واقعیات موجود در آن مربوط است. کسانی که نتوانسته‌اند میان این دو عالم ذهن و عین، پلی مستحکم بزنند، و همواره به‌نحوی، در مطابقت یافته‌های ذهنی خود با عالم واقع و عین، تردید کرده‌اند، راه شکاکیت را در پیش گرفته‌اند.

شکاکیت به اعتبارات مختلف، انواع مختلفی داشته، در طول تاریخ و در دوره‌های مختلف تفکر، به صورت‌های گوناگونی رخ نموده است. گاه به صورت عام و فراگیر بوده و تمامی حوزه‌ها و قلمروهای معرفتی را دربر گرفته است و گاه به حوزه‌های خاصی اختصاص یافته و امکان شناخت را تنها در برخی از قلمروهای خاص، مانند حوزه اخلاق، یا حوزه دین، یا به‌طور کلی حوزه‌های غیر تجربی و مابعدالطبیعی به دلیل ویژگی‌های آن، انکار کرده است. انواع مختلف شک‌گرایی در طول تاریخ، واکنش‌های مختلفی برانگیخته است. از جمله در نفی شکاکیت فراگیر و نیز در نفی شکاکیت به‌طور عام، استدلال کرده‌اند که شکاک اگر برای شکاکیت خود، استدلال نکند، شک او قابل اعتنا نخواهد بود و صرفاً ادعایی بی‌دلیل شمرده خواهد شد، اما اگر لب به سخن گشوده و بر این ادعای خود دلایلی چند بیاورد، چونان کسی خواهد بود که فریاد می‌زند «من لال هستم!» و همین استدلال او بر عدم امکان دستیابی به شناخت، خود دلیل‌ترین دلیل بر امکان آن خواهد بود؛ چراکه خود مستلزم چندین یقین است: از جمله اینکه بر پذیرش «محال‌بودن تناقض» مبتنی است؛ چون استدلال به نفع هر باور و اساساً پذیرش و گرایش به هر عقیده و نفی مقابل آن، به این معناست که امکان ندارد به چیزی معتقد بود، اما در عین حال به نقیض آن هم باور داشت.

یکی از انواع شکاکیت، نسبی‌گرایی در معرفت است. «نسبی‌گرایی» را می‌توان به‌طور مطلق، به قول به عدم اعتبار مطلق چیزی و وابستگی آن به کسی یا امری دانست. در موضوع معرفت، نسبی‌گرایی شناختی به‌طور کلی این اعتقاد است که معرفت به‌طور مطلق صائب و معتبر نیست، بلکه به فرد شناسنده یا فاعل شناسا یا دیگر عناصر دخیل در شناسایی وابسته است. نسبی‌گرایی در معرفت، در واقع، عنصر «صدق» را از عناصر تشکیل‌دهنده معرفت، نشانه قرار داده و امکان مطلق و ابدی بودن صدق یافته‌های ذهنی را انکار می‌کند. بر اساس نسبی‌گرایی معرفتی، صدق یافته‌های ذهنی ما، به شرایط خاص و فضای معینی وابسته است. این شرایط ممکن است زمان، مکان، زبان، مذهب، نژاد،

فرهنگ، یک دستگاه علمی خاص - مثل دستگاه اقلیدس - یا چیزهای دیگر باشد. براین اساس، یک گزاره ممکن است در فضای یک فرهنگ خاص، درست و صادق باشد، اما در فضای فرهنگ دیگر، نادرست و ناهمگون با واقع باشد. در برابر، مطلق‌گرایی، به‌طور کلی، اعتقاد به صدق مطلق و دائمی گزاره‌هاست. نسبی‌گرایی نیز به اعتبارات مختلف، انواع گوناگونی دارد و در حوزه‌های گوناگون معرفتی و فرهنگی، ظهور و نمودهای مختلفی یافته است. باری! بحث درباره چستی شکاکیت و نسبی‌گرایی، و انواع آنها و مسائل جزئی را که درباره این مسائل در گرفته است به مطالعه مقالات این مجموعه و آثار مرتبط دیگر وامی‌نهم.